

The Role of the Mohseni Family Endowments in Sustaining Local Power Structures in Arak (1264–1320 AH)

Nouraddin Ne'mati¹ ✉ Seyyed Mohammad Sadat²

1. (Corresponding Author) Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, University of Tehran, Tehran, Iran.

E-mail: n.nemati@ut.ac.ir

2. Ph.D. Candidate in the History of Islamic Iran, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of

Tehran, Iran E-mail: s.mohammad.sadat@ut.ac.ir

Article Info

Extended Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 28Augu 2025

Received in revised

form:31Augu 2025

Accepted 21 Octo2025

Publishedonline:6Nove2025

Key word:

Mohseni family,

Haj Agha Mohsen Iraqi,

Endowments,

ConstitutionalRevolution,

Land ownership,

Arak.

Abstract

Waqf, as one of the most deeply rooted religious and legal institutions in Islamic societies, has historically played a dual role in Iranian social life. On one hand, it has served as a charitable and pious instrument benefiting public interests; on the other hand, it has functioned, in certain contexts, as a mechanism for consolidating and reproducing the economic and social power of influential families. This study focuses on the life, estates, and endowments of Hajj Aqa Mohsen Iraqi, one of the most prominent landowners and endowers in Iran's Markazi Province during the Qajar period, and examines how his waqf contributed to the continuity of local power structures in the city of Arak. It investigates the intersection of landownership, endowment networks, and religious influence within the political and social transformations of late Qajar Iran and the Constitutional Revolution.

Hajj Aqa Mohsen Iraqi was not only a distinguished scholar and a key figure of the Arak seminary but also a major landowner with extensive properties. His broad network of endowed and privately owned lands, including villages, agricultural estates, gardens, and water resources, enabled him to exercise significant economic power, which in turn translated into social and political influence. This study demonstrates how the hereditary and strategic nature of his waqf, contrary to the common perception of waqf as merely a charitable institution, became a critical tool for maintaining the economic cohesion of the Mohseni family and preventing the fragmentation or misappropriation of their assets.

Introduction

The central research question explores the extent to which Hajj qqa Mohsen's waqf and the Mohseni family estates influenced the continuity or transformation of local power structures in

---

Arak, and whether the Constitutional Revolution—a pivotal political moment of the Qajar era—intervened in the traditional landlord-peasant relations and the operation of the waqf system. In other words, the study investigates whether the political and social changes of the Constitutional period weakened the family's economic and social authority or whether the waqf structure enabled them to sustain their influence under new political conditions.

Material & Methods

The research employs a descriptive-analytical approach based on historical sources. Primary data were drawn from the National Archives of Iran, the records of the National Assembly, parliamentary proceedings, administrative correspondence of the Qajar period, telegrams, petitions from local peasants, and complaints against the heirs of Hajj Aqa Mohsen. Additionally, memoirs and accounts of Qajar-era officials and military personnel, such as Colonel Kasakovsky, as well as contemporary newspapers, were utilized to reconstruct the social and political environment of the period.

Discussion of Results & Conclusions

The findings reveal that the Mohseni family, leveraging extensive property holdings and the religious authority of Hajj Aqa Mohsen, managed to maintain their dominant position in local power structures until the end of the Naser al-Din Shah period and even beyond the Constitutional Revolution. Although disputes over estate management and endowment administration increased after Hajj qqa Mohsen's death, the family's economic framework remained intact, supported by the hereditary nature of the waqf and implicit backing from official institutions. Analysis of parliamentary records indicates that, while representatives occasionally criticized the family's land management, these critiques rarely resulted in structural reforms, leaving peasant complaints largely unresolved.

Historically, although the Constitutional Revolution introduced new political institutions such as the National Assembly and regulatory mechanisms, it did not fundamentally alter the traditional landlord-peasant hierarchy or the entrenched system of land and waqf ownership. As a result, petitions and grievances submitted by local tenants often remained ineffective, while the Mohseni heirs continued to exercise considerable economic and social power, albeit within a transformed political context.

The originality of this study lies in its critical and document-based approach. Unlike previous works that primarily portray

Hajj Aqa Mohsen in a descriptive and laudatory manner, this research provides a critical account of his and his family's economic and social strategies. While earlier studies emphasize his piety, scholarly distinction, and charitable endowments, this study demonstrates that waqf, in addition to its religious and spiritual functions, played a crucial role in reproducing local power and sustaining social hierarchies.

Overall, the study shows that the Mohseni family's waqf was not only a religious institution but also an effective mechanism for preserving and perpetuating the family's economic and social authority in Arak. By focusing on this local case, the research offers a conceptual framework that can be applied to analyze similar dynamics in other regions of Qajar-era Iran, providing a deeper understanding of the interplay between economic power, religious influence, and emerging political institutions in shaping local authority.

References

Books

E'temad al-Saltaneh, M. H. (1891). *Al-Ma'ather wa al-Athar* (Vol. 1). Tehran: Asatir Publishing.

(Original Persian publication: 1374 SH)[in Persian]

E'temad al-Saltaneh, M. H. .... The Diary of E'temad al-Saltaneh. Tehran: Amir Kabir Publishing.

(Original Persian publication: 1377 SH) [in Persian]

Afshar, I. (2007). *Letters of the Constitutional Period and Migration (From Political Figures and Local Notables to Seyyed Hasan Taqizadeh, from 1907 onward)*. Tehran: Qatreh Publishing. [in Persian]

Bayat, F., & Bayat, Sh. (2023). *Comprehensive Commentary on the Iranian Civil Code* (pp. 55–91). Tehran: Arshad Publishing. [in Persian]

Khakbaz, A. A. (1992). *The Mohseni Family of Arak: Life and Biography of Grand Ayatollah Hajj Aqa Mohsen 'Araqi*. Tehran: Author-Published. [in Persian]

Khosrowshahi, H. (2000). *Seyyed Jamal al-Din Asadabadi: Political and Historical Documents*. Tehran: Center for Islamic Studies. [in Persian]

Safa'i, A. .... s titutional Documents of the Qajar Period. Tehran: Babak Publishing. [in Persian]

Kharabi, F. (2007). *Associations during the Constitutional Era*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]

Fourier, J. (n.d.). *Three Years at the Court of Persia*. Tehran: Donya-ye Ketab Publishing. [in Persian] [in Persian]

Kasakovsky, N. (1976). *Memoirs of Colonel Kasakovsky* (A. Jali, Trans.). Tehran: Kavian Printing House. [in Persian]

Kalantari Baghmisheh'i, M. A. Kh. .... The Diary of Sharaf al-Dowleh (1906–9999) (Y. Zeka', Ed... Tehran: Fekr-e Ruz Publishing.) [in Persian]

Kasravi, A. (2002). History of the Iranian Constitutional Revolution. Tehran: Amir Kabir Publishing.) [in Persian]

Naser al-Din Shah Qajar. (1983). Travelogue of Iraqi Ajami (Central Regions of Iran). Tehran: Tirajeh Publishing.) [in Persian]

Nazem al-Eslam Kermani. (2005). History of the Iranian Awakening (Vol. 3). Tehran: Amir Kabir Publishing.) [in Persian]

Na'imi, D. (2006). Distinguished Figures of Markazi Province (Vol. 2). Qom: Koumeh Publishing.) [in Persian]

Na'imi, D., & Shafi'i, M. S. .n.d... . xemplars of Endowers: Ayatollah Hajj Aqa Mohsen Araki. Qom: Osveh Publishing. [[in Persian]

Zahir al-Dowleh. (1988). Memoirs and Documents of Zahir al-Dowleh (I. Afshar, Ed.). Tehran: Zarrin Publishing.) [in Persian]

Yazdani, S. (2007). Sur-e Esrafil: The Newspaper of Freedom. Tehran: Ney Publishing.) [in Persian]

Yazdani, S. (2022). Peasants and the Iranian Constitutional Revolution. Tehran: Mahi Publishing.) [in Persian]

Yazdani, S. (2023). Political Assassinations in Iran (1907–1917). Tehran: Mad Publishing.) [in Persian]

Archival Documents

National Archives and Library of Iran. (1923, November 25). Division of revenues of the Kazaz endowment between Hajj Seyyed Ahmad and Hajj Seyyed Mahmud (Document No. 2227; Reg. No. 17127-250).) [in Persian]

National Archives and Library of Iran. (1923, August 18). Correspondence of the Mohseni family with the Minister of Education regarding the endowments of Hajj Aqa Mohsen (Reg. No. 17127-250).) [in Persian]

National Archives and Library of Iran. (1908). Petition of Shams al-Oodma' to the Ministry of Justice concerning the heirs of Hajj Aqa Mohsen Araqi (Doc. No. 123329-298).) [in Persian]

National Archives and Library of Iran. (1908). Complaint of the inhabitants of Iraq against the Mohseni family and formation of the Notables' Association 33oc3 3o3 333333-298).) [in Persian]

National Archives and Library of Iran. (1908). Petition of the inhabitants of Iraq protesting against the heirs of Hajj Aqa Mohsen and threatening sanctuary in the British Embassy (Doc. No. 129013-298).) [in Persian]

National Archives and Library of Iran. (1908). Complaint regarding obstruction of the Provincial Council and falsification of petitions by the heirs of Hajj Aqa Mohsen (Doc. No. 129013-298).) [in Persian]

National Archives and Library of Iran. (1909). Alteration of watercourse by Hajj Seyyed Ahmad from Soltanabad to private property in Marzijran village (Doc. No. 129013-298).) [in Persian]

Majles National Assembly Archives. (1927). Petition of peasants of Malekabad and Kheyraabad against descendants of Hajj Aqa Mohsen (Doc. No. 118045).) [in Persian]

Majles National Assembly Archives. (1928, May 6). Complaint of students of Sepahdar Seminary against mismanagement of endowment revenues (Doc. No. 18785).) [in Persian]

Newspapers and Journals

Habl al-Matin Newspaper. (1907). Various issues.) [in Persian]

Official Gazette of the Imperial State of Iran. (1907). Proceedings of the National Consultative Assembly (pp. 152–159).) [in Persian]

Tajabadi, R., & Farahani, M. (2019). Ethical and scholarly virtues of Ayatollah Hajj Aqa Mohsen Araqi from the perspective of Shi'i scholars. *Rayaf-e Farhangi-ye Dini*, 2(8).) [in Persian]

Mowla'i, M., & Eybakabadi, . A Analysis of the endowment deed of Hajj Aqa Mohsen Araqi based on Fairclough's critical discourse analysis. *Mith-e Javidan*, 115.) [in Persian]

Web Sources

. efaP PressN NNNNN, Number AAAAAs the Mother of Seminaries. Retrieved from https://defapress.ir

Cite this article: Ne'mati, Nouraddin & Sadat, Seyyed Mohammad (2025). *The Role of the Mohseni Family Endowments in Sustaining Local Power Structures in Arak (1264–1320 AH)*. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, vol 19, No.37. p. 340-372.

 10.22111/JHR.2026.53908.3853

© The Author: **Nouraddin Ne'mati & Seyyed Mohammad Sadat**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

نقش موقوفات خاندان محسنی در تداوم ساختار قدرت محلی اراک (۱۲۶۴-۱۳۲۰ق)

نورالدین نعمتی^۱ سید محمد سادات^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: n.nemati@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: s.mohammad.sadat@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

خاندان محسنی،
حاج آقا محسن عراقی،
موقوفات،
انقلاب مشروطه،
مالکیت زمین،
اراک.

حاج آقا محسن عراقی یکی از مالکان و واقفان صاحب نفوذ استان مرکزی در دوره قاجار است که در تحولات سیاسی و اجتماعی اراک نقشی اساسی ایفا نموده است. این پژوهش با اتکا به اسناد و مدارک تاریخی، مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی و متون اداری عصر قاجار، نقش او و خاندان محسنی را در مدیریت شبکه گسترده املاک و موقوفات و تأثیر آن بر ساختار قدرت محلی در اراک را بررسی کرده است. و مقرر است به این سوال پاسخ دهد که: این موقوفات، در دوره پیش و پس از حیات حاج آقا محسن، چه تأثیری بر استمرار یا تحول الگوهای قدرت محلی داشته اند؟ و انقلاب مشروطه تا چه حد توانست در مناسبات سنتی ارباب - رعیتی و نظام وقف مداخله نماید؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد خاندان محسنی با تکیه بر دارایی‌های گسترده خود، علی‌رغم اعتراضات رعایا، تا پایان دوره ناصری و حتی پس از مشروطه توانستند جایگاه اجتماعی و سیاسی خویش را حفظ کنند. بررسی مشروح مذاکرات مجلس نیز بیانگر آن است که علی‌رغم انتقادهای متعدد نسبت به شیوه زمین‌داری و نحوه مدیریت موقوفات این خاندان، اراده‌ای مؤثر برای دگرگونی ساختاری در میان نمایندگان وجود نداشت و اعتراضات علیه آنان عملاً بی‌نتیجه ماند. بدین ترتیب، ورثه حاج آقا محسن در سایه تحولات سیاسی عصر مشروطه همچنان نفوذ اقتصادی و اجتماعی خود را تداوم بخشیدند و شکایات دادخواهان نیز به نتیجه‌ای نرسید.

استناد: نعمتی، نورالدین و سادات، سید محمد (۱۴۰۴) *نقش موقوفات خاندان محسنی در تداوم ساختار قدرت محلی اراک (۱۲۶۴-۱۳۲۰ق)*

، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷- ص ۳۰۴-۲۷۶.

doi: 0.22111/JHR.2026.53908.3853

© نویسندگان . نورالدین نعمتی و سید محمد سادات

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

پښتونستان ښار
پښتونستان ښار
پښتونستان ښار

مقدمه

ساختار قدرت محلی در شهر اراک در دوره قاجاریه ترکیبی از مالکیت زمین، موقوفات گسترده و نفوذ مذهبی بود. خاندان محسنی، به‌ویژه حاج‌آقا محسن عراقی، نه‌تنها در حوزه مالکیت اقتصادی بلکه در عرصه اجتماعی و مذهبی نیز نفوذ قابل‌توجهی داشت. شبکه گسترده املاک و موقوفات این خاندان زمینه‌ساز تثبیت موقعیت آنان در ساختار قدرت محلی شد و حتی پس از وقوع انقلاب مشروطه، اثرگذاری این ساختارها همچنان پابرجا ماند.

در زمان حاج‌آقا محسن، کشمکش‌ها و درگیری‌هایی بر سر مالکیت املاک وجود داشت که این موضوع نه‌تنها در اسناد تاریخی، بلکه در خاطرات و یادداشت‌های برخی شخصیت‌های دولتی و نظامی عصر قاجار، از جمله کلنل کاساکوفسکی، رئیس بریگارد قزاق در ایران، نیز منعکس شده است. پس از مرگ حاج‌آقا محسن، این منازعات مالکیتی فرم و شکل دیگری به خود گرفت؛ با این حال، چارچوب اصلی با توجه به نوع وقف ایشان که وقف خاص و موروثی بود ادامه یافت.

در پی وفات حاج‌آقا محسن، شکایات و منازعات روستاییان نسبت به مدیریت املاک و موقوفات دوچندان شد و اهمیت این مسئله بیش از پیش آشکار گردید. نوع وقف ماهرانه و زیرکانه حاج‌آقا محسن، خود موضوعی است که نیازمند پژوهشی جداگانه است؛ با این حال، مقاله حاضر به بررسی این موضوع می‌پردازد که چگونه او توانست با بهره‌گیری از عنوان وقف، قدرت مالی خاندان محسنی را حفظ و تداوم بخشد؟ دیگر این که چگونه فرزندان در ادوار بعدی نیز هم از جایگاه مالی و هم از اقتدار حکومتی برخوردار بوده‌اند؟

علاوه بر این پرسش محوری این پژوهش آن است که: املاک و موقوفات خاندان محسنی چه نقشی در تداوم یا تحول ساختار قدرت محلی داشتند و انقلاب مشروطه تا چه حد توانست روابط ارباب - رعیتی و نظام وقف را تغییر دهد؟

پیشینه تحقیق

از بررسی متون تاریخی و پژوهش‌های معاصر می‌توان دریافت اغلب این مطالعات درباره حاج‌آقا محسن رویکرد توصیفی داشته‌اند. برای نمونه:

۱. کتاب «اسوه واقفان» (نعیمی و شفیعی) به تحلیل زندگی و فضایل اخلاقی حاج آقا محسن می‌پردازد، در حالی که نویسندگان توجهی به شکایات رعیت، منازعات مربوط به وقف یا تأثیر این خاندان بر ساختار قدرت محلی ندارد.

۲. کتاب «خاندان محسنی اراکی»، با حمایت مستقیم خاندان و مبتنی بر منابع تجلیلی، بیشتر به معرفی فرزندان و نوادگان پرداخته و بازنمایی انتقادی عملکرد اقتصادی و اجتماعی خاندان را ارائه نکرده است.

۳. مقاله فصلنامه رهیافت فرهنگ دینی «فضائل اخلاقی و علمی حضرت آیت‌الله حاج آقا محسن اراکی» عمدتاً محتوای کتاب اسوه واقفان را باز نویسی کرده است و در ارائه یافته‌های نو، نقشی ندارد (تاج‌آبادی و فراهانی، ۱۳۹۸)

بدین ترتیب می‌توان ادعا نمود در تحقیقات یاد شده، تصویر حاج آقا محسن به گونه‌ای یک‌جانبه ارائه شده است و با آنچه اسناد تاریخی نشان می‌دهند، تفاوت دارد. در این نوشتارهای موجود، او عمدتاً به‌عنوان عالمی عارف، زاهد و بخشنده معرفی شده است که توانسته موقوفات بسیاری از خود بر جای نهد ضمن آنکه از لحاظ علمی نیز صاحب جایگاه ویژه‌ای در عصر خود بوده است، در حالی که حتی به اندازه یک سطر نیز به کشاکش‌های او با مردم اراک و روستاهای اطراف پرداخته نشده است.

تنها اثر معاصر با رویکرد انتقادی محدود، «کتاب روستاییان و مشروطیت ایران» (یزدانی، ۱۳۹۵) است که در بخش‌هایی به مناسبات اجتماعی و واکنش نهادهای حکومتی نسبت به شکایات رعیت اشاره دارد. با این حال، این اثر نیز تحلیل جامعی از نقش اقتصادی و قدرت سیاسی خاندان محسنی را ارائه نمی‌دهد.

بنابراین، خلأ پژوهشی مشخصی که در تحلیل نظام‌مند و انتقادی ساختار قدرت محلی و نقش خاندان محسنی در اراک وجود دارد، به‌ویژه با تمرکز بر موقوفات و تعامل با نهادهای نوظهور مشروطه. که به همین وجه پژوهش حاضر با تحقیقات پیشینی تفاتت دارد.

اهمیت و ضرورت پژوهش

تحلیل جامع حیات و عملکرد حاج آقا محسن، به ویژه در زمینه مدیریت موقوفات و تعامل با رعیت، می‌تواند سازوکارهای بازتولید قدرت محلی و استمرار روابط ارباب - رعیتی در دوره گذار به مشروطه را روشن سازد. این پژوهش علاوه بر پر کردن خلأ مطالعاتی در تاریخ محلی اراک، می‌تواند نمونه‌ای نظری برای تحلیل مشابه دیگر مناطق ایران ارائه کند و چارچوب مفهومی قابل تعمیم درباره تعامل قدرت اقتصادی، قدرت مذهبی و نهادهای سیاسی نوظهور فراهم آورد.

چارچوب مفهومی

تحلیل داده‌های موجود در باره این شخصیت بر سه مفهوم اصلی مبتنی است:

۱. قدرت محلی: مجموعه روابط اقتصادی، مذهبی و سیاسی که کنترل منابع و نفوذ بر اجتماع محلی را ممکن می‌سازد.
۲. وقف به مثابه ابزار اقتدار: وقف نه تنها کارکرد مذهبی دارد بلکه ابزار نهادی برای تثبیت نفوذ خاندان محسنی است.
۳. بازتولید سلطه: مفهوم نظریه‌های اجتماعی درباره استمرار ساختارهای قدرت سنتی علی‌رغم اصلاحات نوین، برای تحلیل تداوم اقتدار خاندان پس از مشروطه به کار می‌رود.

پرسش و فرضیه پژوهش

پرسش اصلی: املاک و موقوفات خاندان محسنی چه نقشی در استمرار یا تحول ساختارهای قدرت محلی داشت و اصلاحات مشروطه چه اندازه توانست این روابط را دگرگون سازد؟

خاندان محسنی باتکیه بر شبکه گسترده موقوفات و املاک خود، علی‌رغم اعتراضات رعیت و تشکیل مجلس شورای ملی، توانست جایگاه اقتصادی، مذهبی و سیاسی خود را حفظ کند و اصلاحات مشروطه نتوانست به طور مؤثر ساختارهای سنتی زمین‌داری و وقف را تغییر دهد.

روش و منابع پژوهش

پژوهش حاضر یک مطالعه و بررسی تاریخی با رویکرد تحلیلی - اسنادی است و داده‌ها از طریق بررسی اسناد زیر دسته‌بندی و گردآوری شده‌اند:

اسناد ملی ایران (وقف‌نامه‌ها و شکایات رعیت)

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی

متون اداری و حکومتی قاجار

تحلیل اسناد بر پایه چارچوب مفهومی یادشده و با رویکرد انتقادی انجام شده است تا هم ابعاد اقتصادی و مذهبی قدرت محلی و هم تأثیر مشروطه بر آن بازنمایی شود.

بررسی جایگاه علمی، سیاسی و دینی حاج‌آقا محسن عراقی در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار مطالعه جایگاه حاج‌آقا محسن عراقی، از لحاظ فضل، دانش و نفوذ، در منابع متعدد اعم از کتاب‌ها، مقالات و سایت‌های مرتبط با موقوفات وی، به طور جامع و مستدل مورد بررسی قرار گرفته است (نعیمی و شفیعی، بی‌تا؛ نعیمی، ۱۳۸۵؛ مولایی و ایبک‌آبادی، ۱۴۰۰؛ خاکباز، ۱۳۷۱) عالم دینی برجسته‌ای که هم‌زمان با بنیان‌گذاری شهر اراک توسط یوسف خان گرجی - حاکم وقت این شهر - پدربزرگ وی، سید احمد مکی، به اراک مهاجرت کرد، مسئولیت اداره مدرسه سپهداری را بر عهده گرفت. پس از وی، سید ابوالقاسم و در نهایت حاج‌آقا محسن عراقی این مسئولیت را ادامه دادند. حاج‌آقا محسن با تسلط گسترده بر علوم دینی و فقهی، حوزه علمیه اراک (عراق، سلطان‌آباد) را به جایگاهی رساند که زمینه‌ساز تأسیس حوزه علمیه قم شد. رهبر معظم انقلاب اسلامی، آیت‌الله خامنه‌ای، نیز در شانزدهمین سفر استانی خود به شهر اراک در تاریخ ۲۴ آبان ۱۳۷۹، اراک را «مادر حوزه‌های علمیه» خوانده‌اند (دفاع پرس، ۱۳۷۹). از این رو، بی‌تردید می‌توان حاج‌آقا محسن عراقی را یکی از بنیان‌گذاران حوزه علمیه اراک (مدرسه سپهداری) دانست

ناصرالدین‌شاه، به سبب تمایل خاص خود به سادات و اهل سیادت، از حاج‌آقا محسن و فرزندانش حمایت می‌کرد. در سفرنامه خود، حضور شش پسر حاج‌آقا محسن در اطراف کالسکه سلطنتی را ذکر می‌کند که دلیلی بر نزدیکی این خانواده به دربار محسوب می‌شود (ناصرالدین‌شاه قاجار، ۱۳۶۲: ۵۵) اعتمادالسلطنه در شرح خاطرات خود در روز ۱۳ ذی‌القعدة ۱۳۰۹ هجری قمری می‌نویسد: «امروز بندگان همایون در باغ حاج‌آقا محسن مجتهد سلطان‌آبادی که در فاصله یک فرسخ از شهر قرار دارد،

میهمان بودند... باغی ویران و کثیف بود. حاج آقا محسن از متمولین درجه اول ایران است و منافع ملکی سالانه وی به شصت تا هفتاد هزار تومان بالغ می‌شود. وی نفوذی گسترده در عراق دارد و عزل و نصب حکام غالباً با اوست.» اعتمادالسلطنه در ادامه اشاره می‌کند که حاج آقا محسن با وی به صورت غایبانه و مخفیانه مکاتباتی داشته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۷: ۸۱۷). این نکته گویای وسعت روابط حاج آقا محسن با لایه‌های مختلف قدرت، از جمله مقامات حکومتی و نظامی تهران است و نشان می‌دهد که او تنها یک مالک محلی نبوده؛ بلکه بازیگری تأثیرگذار در عرصه سیاسی کشور محسوب می‌شده است. در جریان ورود ناصرالدین شاه به اراک، وی به منزل حاج آقا محسن در سلطان آباد رفت. دکتر فوریه، پزشک مخصوص شاه، در این باره اظهار می‌دارد: «البته در این رفتن اعلیحضرت چندان هم بی قصد و غرض نبود.» (فوریه، بی تا: ۳۷۱) این ملاقات پیامی ویژه به مردم اراک داشت که نشان می‌داد حاج آقا محسن نه تنها شخصیتی علمی و مذهبی است؛ بلکه از حمایت و مصونیت قضایی خاصی برخوردار است. این ارتباط مستقیم با شاه موجب تحکیم جایگاه حاج آقا محسن و تثبیت نفوذ وی در منطقه گردید.

با وجود جایگاه علمی و فقهی برجسته، حاج آقا محسن از ورود مستقیم به جریان‌های ضد استبدادی چون تحریم تنباکو پرهیز کرد. اگرچه در نامه معروف سید جمال‌الدین اسدآبادی به مراجع بزرگ از جمله حاج آقا محسن نام برده شده است، اما واکنش آشکاری از وی نسبت به این تحرکات مشاهده نمی‌شود. سید جمال در نامه خود خطاب به علما چنین نگاشته است: ای رهبران ملت! اگر این فرعون را به حال خود واگذارید، کار از دست می‌رود و علاج مشکل ممکن نخواهد بود. (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۷۲) رویکرد حاج آقا محسن در همراهی با حکومت قاجار و پرهیز از مخالفت مستقیم، قدرت و موقعیت او را در اراک پایدار ساخت.

حاج آقا محسن با بهره‌گیری از قوانین ناقص زمین‌داری دوره ناصری، به گسترش گسترده املاک خود پرداخت. کلنل کاساکوفسکی، فرمانده نیروهای قزاق، وی را در خاطرات خود «نیمه پادشاه» سلطان آباد می‌خواند و چنین می‌نویسد: «در ایران هر ملک غیرمنقول به شش دانگ تقسیم می‌شود. حاج آقا محسن معمولاً تلاش می‌کرد در یک منطقه، یک یا دو دانگ از املاک را تصاحب کند و باقی به نحوی معجزه‌آسا به مالکیت وی درمی‌آمد. گاه زمین‌ها به طور متناوب در اختیار وی بود و در نهایت

اختلافات و دعاوی به نفع او خاتمه می‌یافت.» (کاساکوفسکی، ۲۵۳۵: ۲۵۴) ظهیرالدوله در جریان سفر خود به ابراهیم‌آباد عراق (اراک)، به وقایع این سفر و همچنین دیدار و گفت‌وگو با کدخدای دهقان آن روستا اشاره نموده و می‌نویسد: «خانه کدخدای دهقانی بود و وی فردی نسبتاً خوش صحبت و آشنا به امور روستا بود. موضوع اصلی گفتگوها پیرامون تصرف غیرقانونی ملک توسط جناب مستطاب ابوالارامل و همچنین حقوق تضييع شده ایتام حجت‌الاسلام حاجی آقا محسن -رحمه‌الله علیه- مجتهد عراق بود» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷: ۷۲) این روایت، نمایانگر پیوند مستحکم میان ثروت، نفوذ سیاسی و مشروعیت دینی در عصر قاجار است و نشان می‌دهد چگونه این سه مفاهیم به یکدیگر آمیخته شده و جایگاه حاج آقا محسن را به شکل کم سابقه‌ای ارتقا داده بود.

نقش حاج آقا محسن عراقی در تحولات سیاسی و اجتماعی دوره مشروطیت

پس از قتل ناصرالدین شاه و آغاز پادشاهی مظفرالدین شاه، به سبب ضعف حکومت مرکزی، قدرت مالکان و حاکمان محلی افزایش یافت. نفوذ حاج آقا محسن به حدی گسترده شد که برای آن حد و مرزی متصور نبود (کاساکوفسکی، ۱۳۵۳: ۲۵۴). این نفوذ وسیع سبب شد تا دستگاه سلطنت، حتی در برابر شکایات مردم، از وی به‌عنوان واسطه‌ای برای حل اختلافات داخلی بهره‌برداری کند. با این حال، این اقدام برخلاف انتظار، دشواری‌ها و تنش‌های بیشتری برای حاج آقا محسن به همراه آورد.

ناظم‌الاسلام کرمانی، از شاهدان عینی این وقایع، نقل می‌کند: «عصر همان روز حاج آقا محسن آمد تا امور را اصلاح کند، ولی کاری نکرد و رفت. شب از طرف عین‌الدوله آمد تا برخی آقایان را نزد صدراعظم ببرد. آقای طباطبایی با تلخی به حاج آقا محسن گفت: سید، چه نیازی داری که در امور ما دخالت کنی؟ همان ظلم‌هایی که در عراق کردی کافی نیست؟ صدراعظم نزد تو اهمیتی ندارد و تو برای او انسان محسوب نمی‌شوی. علما مرکز بارها چنین برخوردهایی دیده‌اند؛ حد خود را نگاه‌دار.» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ج ۳، ۱۳۸۴: ۴۱۲)

این واکنش تند و صریح، نشان‌دهنده اختلافات عمیق میان حاج آقا محسن و جریان مشروطه‌خواه، به‌ویژه برخی رهبران آن، است و همچنین بیانگر این واقعیت است که با ظهور

مشروطیت و جهت‌گیری افراد بر اساس اصول و مقتضیات ذهنی و اقتصادی خود، فراز و فرودهایی برای افراد متمول و قدرتمند محتمل بود.

در آغاز پرشتاب و سرنوشت‌ساز دوران مشروطیت، قتل یک طلبه جوان توسط نیروهای حکومت قاجار، به رخدادی مهم و تأثیرگذار تبدیل شد و اعتراضات گسترده‌ای را در پی داشت، به‌گونه‌ای که علما و مردم به تحصن در مسجد جامع وادار شدند. در این شرایط بحرانی، حکومت قاجار برای بهره‌برداری از نفوذ و قدرت حاج‌آقا محسن، وی را به‌عنوان میانجی میان مردم معترض و دستگاه حکومتی منصوب کرد تا با نصیحت و موعظه، شور و هیجان معترضان را کاهش دهد و از تشدید بحران جلوگیری کند. این رویکرد، جایگاه و اهمیت حاج‌آقا محسن در ساختار سیاسی و دینی آن زمان را نشان می‌دهد، اما تلاش‌های وی نتوانست مانع از گسترش اعتراضات شود.

به فرمان نایب‌السلطنه، حاج‌آقا محسن مأمور شد تا با گفتگویی خردمندانه، معترضان را از ادامه تحصن منصرف سازد. محمد خان وکیل‌الدوله، که سال‌ها در مناصب حساس در دربار مظفرالدین‌شاه فعالیت داشته و از یاران نزدیک میرزا علی‌اصغر خان اتابک محسوب می‌شد، از طریق نریمان خان قوام‌السلطنه، وزیرمختار ایران در اتریش، اتابک اعظم را که در سوئیس اقامت داشت، از اوضاع سیاسی ایران مطلع می‌کرد. او در نامه‌ای می‌نویسد: «شاهزاده نایب‌السلطنه امروز در دربار بودند؛ حاجی‌آقا محسن مجتهد عراقی را علماً به مسجد جامع فرستادند تا آنان را نصیحت و موعظه کند و در سکوت ایشان مبالغه نماید. ضمناً به ایشان اطلاع داده شده است که حکم شلیک صادر شده است.» (صفایی، ۱۳۵۳: ۲۶)

این متن، هم نمایانگر نقش میانجی‌گری حاج‌آقا محسن و هم فشارهای سیاسی و نظامی حکومت برای پایان دادن به اعتراضات است. با این حال، حتی فرستادن همراهی که قاتل طلبه جوان بود نیز نتوانست خشم معترضان را فروبشاند و اعتراضات همچنان ادامه یافت.

با وجود جایگاه برجسته حاج‌آقا محسن در جامعه دینی و سیاسی، تلاش‌های او در این زمانه خاص برای کاهش شدت تحولات به نتیجه نرسید، چنان‌که گزارش شده است: «حاجی‌آقا محسن با این پاسخ‌ها و همراه قاتل بازگشت و شرایط میان طرفین دشوارتر شد.» (صفایی، ۱۳۵۳: ۲۷)

این موضوع نشان می‌دهد که نفوذ و اعتبار دینی و سیاسی حاج‌آقا محسن، گرچه گسترده بود، اما در برابر موج عمیق اجتماعی و سیاسی مشروطیت ناکافی بود و دستگاه قاجار دیگر قادر به مهار تحولات نبود.

اختلافات با مشروطه‌خواهان و تأثیر گذاری سیاسی و مذهبی حاج‌آقا محسن و فرزندانش

رفتار خشن و انتقادی رهبران مشروطه‌خواه نسبت به حاج‌آقا محسن نشان می‌دهد که رابطه او با جریان اصلی مشروطه‌خواهان رو به تیره شدن بود و وفاق و همدلی پیشین میان آنان از بین رفته بود. این شکاف به‌ویژه در سخنان سید محمد طباطبایی، یکی از رهبران مهم مشروطه، به‌وضوح مشاهده می‌شود. وی در نطق علنی خود در مجلس اول شورای ملی، حاج‌آقا محسن را از جریان روحانیت مشروطه جدا می‌داند و می‌گوید: «این‌ها (منظور حاج‌آقا محسن) دخل در سلسله ما نیستند؛ نه حاج‌آقا محسن و نه حاج‌آقا محمد... او از این سلسله نیست و اصلاً از نوع ما این‌ها خارجند» (مشروح مذاکرات مجلس اول شورای ملی، ۲۱ ربیع‌الاول ۱۳۲۵: ۸۰). این اظهارات نشان‌دهنده اختلافات عمیق میان حاج‌آقا محسن و بخش‌هایی از روحانیت مشروطه‌خواه است و روشن می‌کند که روایت‌های موجود درباره شخصیت عرفانی و روحانی او نیازمند بازنگری و ارزیابی دقیق‌تر است. تحولات سریع مشروطیت موجب شد نقش حاج‌آقا محسن فراتر از میانجیگری باشد و او در تحولات سیاسی شهر اراک و حتی کشور تأثیرگذار گردد، به‌گونه‌ای که نام او در برخی تحلیل‌ها در کنار رهبر مشروطه‌خواهان، شیخ فضل‌الله نوری، قرار گیرد. شهرت حاج‌آقا محسن، به‌ویژه در دوره نخست مجلس شورای ملی، عمدتاً ناشی از مخالفت‌های او در سلطان‌آباد (اراک) علیه مشروطیت و همراهی با سلطنت‌طلبان و مشروطه‌خواهان بود، هرچند جایگاه علمی و فقهی او مانع از هم‌سطح شدن وی با برخی دیگر از چهره‌های سیاسی آن زمان شد.

در نگاه بسیاری از مشروطه‌طلبان، انتصاب امین‌السلطان به مقام صدارت حاصل تبانی با محمدعلی شاه و رویکردی ضد مشروطه تلقی می‌شد. مطبوعات و منابع مکتوب آن زمان، از جمله روزنامه حبل‌المتین، برخی نابسامانی‌ها و ناامنی‌ها را به عملکرد او نسبت دادند (کلانتری باغمیشه، ۱۳۷۷: ۹۴؛ افشار، ۱۳۸۶: ۲۴). همچنین فعالیت‌های حاج‌آقا محسن و هم‌فکرانش از زمان آغاز به کار

دولت میرزا علی اصغر خان اتابک آغاز شد و در نگاه مشروطه خواهان، این اقدامات با هدف مقابله با نهضت مشروطه و تضعیف جریان قانونی مجلس همراه بود.

آقامیرزا سید محمد مجتهد در مجلس گزارش داد که فعالیت‌های خشونت‌آمیز برخی افراد در کرمان، از جمله حاج میرزا حسین، با تلگراف‌های شیخ فضل‌الله نوری مرتبط بوده است و امنیت منطقه را به مخاطره انداخته بود (صورت مذاکرات مجلس، ۲۴ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵). صدیق حضرت نیز اشاره کرد که «موضوع حاج آقا محسن و شیخ فضل‌الله در آن حوزه فساد می‌کنند و هیچ‌کس اقدامی نمی‌نماید» (همان). روزنامه‌ها و برخی نمایندگان، شیخ فضل‌الله نوری را از عوامل اصلی ایجاد فضای ناامن و تحریک عناصر سنت‌گرا می‌دانستند، هرچند برای نتیجه‌گیری قطعی درباره نقش مستقیم او و حاج آقا محسن، نیاز به بررسی منابع بیشتر وجود دارد.

تحصن شیخ فضل‌الله نوری در حرم حضرت عبدالعظیم و همکاری پسر حاج آقا محسن با او در ارسال تلگراف‌های مخالفت‌آمیز با مجلس، نمونه‌ای از فعالیت‌های هماهنگ این دو چهره مذهبی بود که در برخی گزارش‌ها به‌عنوان تأثیرگذار بر تضعیف مشروعیت اجتماعی مجلس مطرح شده است. با این حال، با توجه به سن حاج آقا محسن در آن زمان (حدود ۷۹ سال)، احتمال حضور مستقیم او در فعالیت‌های فیزیکی و سفرهای متعدد به تهران کم بوده و بسیاری از اقدامات سیاسی وی احتمالاً از طریق فرزندانش پیگیری شده است.

در مجموع، این داده‌ها نشان می‌دهد که حاج آقا محسن علی‌رغم نفوذ و جایگاه خود، به دلیل اختلاف‌نظرهای عمیق با جریان مشروطه‌خواه و بخش‌هایی از روحانیت، نتوانست موجب وحدت و انسجام میان آنان شود و فعالیت‌هایش عمدتاً به صورت هماهنگی‌های خانوادگی و مذهبی برای تقویت جریان مشروطه‌خواهی جلوه کرده است.

تقابل ساختار قدرت سنتی با نظم نوپای مشروطه

نمایندگان مجلس شورای ملی با پیشینه حاج آقا محسن عراقی و نقش دیرینه او در ایالت سلطان‌آباد آشنا بودند. او در دوره‌ای طولانی با اتکا به موقعیت خانوادگی و حمایت درباریان، به یکی از مهره‌های اصلی قدرت در منطقه تبدیل شده بود. بسیاری از شکایات و تظلم‌خواهی‌های مردم طی

سال‌های گذشته، به واسطه نفوذ مستقیم یا غیرمستقیم حاج‌آقا محسن، بی‌نتیجه مانده و گاه سرکوب می‌شد. چنین روندی تا حدودی به تضعیف قدرت او منجر شد، اما نتوانست مناسبات قدرت سنتی او را تغییر دهد بدین جهت این درگیری‌ها و تنازعات در زمان فرزندان حاج‌آقا محسن نیز همچنان ادامه می‌یابد و دولت قادر به واکنش منطقی و قدرتمند در مقابل زیاده‌خواهی‌های آنان نیست.

با گسترش فضای سیاسی ناشی از شکل‌گیری مجلس شورای ملی، امکان پیگیری شکایات عمومی فراهم شد، اما در مورد حاج‌آقا محسن، نهاد مجلس نیز در برابر نفوذ او خود را ناتوان نشان داد. در نتیجه، هم منزلت سابق این فقیه سیاسی آسیب دید و هم اعتبار نهادی مجلس در ایفای نقش عدالت‌محورانه زیر سؤال رفت. وضعیت به گونه‌ای بود که مخالفانش با استناد به عملکردهای گذشته، او را با عناوینی توصیف می‌کردند که با چهره مذهبی پیشین وی در تضاد بود. گزارش‌هایی از سوی ناظران محلی به مجلس شورای ملی ارسال گردید که در آن‌ها حاج‌آقا محسن به یاغی‌گری متهم شده بود. این گزارش‌ها به اقدامات تفنگچی‌های وابسته به وی در بازار اراک اشاره داشت که شبانه با تیراندازی، آسایش و امنیت مردم را مختل می‌کردند. همچنین درگیری‌های میان منسوبان ایشان و اهالی روستای ابراهیم‌آباد به کشته‌شدن دست‌کم چهارده نفر منجر گردید. در جلسه شماره ۱۱۶، مورخ سه‌شنبه ۲۴ جمادی‌الاولی، مجلس شورای ملی، شرح مفصلی از اقدامات حاج‌آقا محسن و طرفداران و وابستگان ایشان مطرح شد و تلگرافی که در این خصوص از سوی مردم به مجلس ارسال شده بود قرائت گردید. مضمون این تلگراف چنین بود: «حاج‌آقا محسن اشرار را فرستاده است، دکان‌ها بسته شده‌اند، دیشب جمعی در پشت‌بام بازار و نقاط دیگر مشغول شلیک بوده‌اند؛ امنیت سلب گردیده است، عاجلاً تدبیر نمایید. انجمن محلی عراق» (صورت مذاکرات مجلس، ۲۴ جمادی‌الاولی: جلسه ۱۱۶)

زمانی که معترضان این وقایع، در اطراف مجلس و حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) تجمع کردند، نیروهای تحت امر حاج‌آقا محسن، به تحریک فرزندان، به آنان حمله‌ور شدند و بسیاری از مردم را مورد ضرب و شتم قرار دادند. این تحولات نشان از آن داشت که قدرت و نفوذ حاج‌آقا محسن از مرزهای محلی فراتر رفته و تا پایتخت امتداد یافته است. علی‌رغم جایگاه علمی حاج‌آقا محسن، برخورد رسانه‌ها و نمایندگان مجلس با او بسیار تند و گاه تحقیرآمیز بود. احمد کسروی

می‌نویسد: «یک مرد مجتهدی رفتار شاهسون‌ها می‌کرد» (کسروی تبریزی، ۱۳۸۱: ۲۸۱) روزنامه صوراسرافیل با لحنی شدید می‌نویسد: «ظالم به هر لباس که باشد خواه مکلا خواه معمم، همه می‌دانند یکی از معممین در عراق هفت نفر یا بیشتر را کشته؛ تحقیق نمایید، اگر راست است، آنچه لازمه انتقام باشد از یک همچو ظالم از خدابی خبر بگیرند» (صوراسرافیل، ۱۵ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵) در مجلس نیز انتقادات تندتری مطرح شد. یکی از نمایندگان اظهار داشت: «نمی‌شود آدم غداری را اسم گذاشت حجت‌الاسلام و از او طرف‌داری کرد» (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۵). میرزا سید محمد مجتهد نیز گفت: «حاج‌آقا محسن که حالش معلوم است که یک ظالم مستبدی است» (همان، ۲۱ خرداد / ۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۵)

نفوذ حاج‌آقا محسن در ساختار سیاسی، نه تنها مانع اجرای عدالت شد، بلکه هر نوع اقدام علیه او را در تهران با مانع‌تراشی همراه کرد. چهره‌ای که زمانی در قامت یک فقیه مطرح بود، در فضای سیاسی مشروطه به نمادی از مقاومت در برابر اصلاحات تبدیل شد. حاج‌آقا محسن، به‌رغم احضار رسمی مجلس، از حضور در تهران خودداری کرد. فرزندان او، علت این امر را کهولت سن و بیماری پدر اعلام کردند. در این باره، محتشم‌السلطنه، معاون وزارت داخله، در جلسه رسمی مجلس بیان داشت: «تلگرافی از طرف پسرهای حاج‌آقا محسن رسیده بود... سخت مریض شده، به‌هیچ‌وجه قادر به حرکت نیست. اگر شفا یابد، می‌آید، و الا دنیا را وداع می‌کند» (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۵ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵)

در نهایت، حاج‌آقا محسن عراقی پیش از پاسخ‌گویی به شکایات رسمی، دار فانی را وداع گفت. برخی منابع بر این باورند که فشار سیاسی، هجمه افکار عمومی و تحولات پرتنش آن دوره، در وخامت حال او بی‌تأثیر نبوده است. پس از درگذشت، تلاش‌هایی در جهت بازسازی چهره مذهبی و اخلاقی او صورت گرفت. او به‌عنوان یک «واقفی اسوه»، «مجتهدی خداترس» و «شخصیتی وارسته» معرفی شد، (نعمتی - شفیعی، ۱۳۸۰) (خاکباز، ۱۳۷۱) بی‌اعتنا به نقش سیاسی و پیامدهای عملکردش. با این حال، در ارزیابی تاریخی، نمی‌توان و نباید داوری نهایی را تنها بر مبنای اسناد مذهبی یا تبلیغاتی انجام داد. گرچه داوری مطلق درباره جایگاه اخروی افراد در حیطه علم الهی

است، اما در این دنیای ناسوتی، پژوهشگر موظف است بر اساس مستندات تاریخی، واقعیات را آشکار سازد.

وقف خاندان محسنی و مدیریت موقوفات در اراک

آنچه حاج آقا محسن را از هم‌ردیفان خود متمایز می‌سازد، گستردگی موقوفات و همچنین نقش آفرینی وی در مسائل سیاسی عصر خویش است. از آنجاکه بخش عمده‌ای از املاک وی در قالب موقوفات مورد بهره‌برداری قرار گرفت، نخست به بررسی مفهوم وقف و انواع آن می‌پردازیم. بر اساس ماده ۵۵ قانون مدنی، «وقف آن است که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود»؛ به این معنا که مال از مالکیت شخص خارج می‌شود و منافع آن برای امور خیر یا مقاصدی که واقف تعیین کرده، صرف خواهد شد. منظور از «حبس مال» این است که خود عین مال از دارایی مالک خارج شده و دیگر قابلیت خرید، فروش، اجاره یا هرگونه تصرف حقوقی و مادی را نخواهد داشت. در واقع، وقف دارای شخصیت حقوقی مستقل است و پس از تحقق آن، مالک هیچ‌گونه حق تصرف شخصی در مال نخواهد داشت. وقف به دو نوع «عام» و «خاص» تقسیم می‌شود. وقف عام، به اموالی اطلاق می‌شود که برای منافع عمومی و امور خیر وقف می‌شوند، مانند مساجد و بیمارستان‌ها. در مقابل، وقف خاص به اموالی گفته می‌شود که برای اشخاص یا گروه‌های مشخصی اختصاص می‌یابد، همچون وقف برای فرزندان یا خویشاوندان. متولی، شخصی است که از سوی واقف یا مراجع قضایی مسئول اداره اموال وقفی می‌شود. واقف می‌تواند هنگام انشای وقف، اختیار نصب متولی را برای خود یا فردی خاص محفوظ بدارد. همچنین طبق ماده ۷۵ قانون مدنی، اگر واقف برای اداره وقف ترتیبی مقرر نکرده باشد، حاکم یا مرجع قضایی، متولی را تعیین خواهد کرد. باین حال، اگر واقف شرط کرده باشد که تولیت در نسل‌های خاصی باقی بماند، این شرط تا زمانی که نسل‌های مذکور وجود دارند، معتبر خواهد بود (بیات، ۱۴۰۲: ۹۱-۵۵).

بخش بزرگی از املاک و دارایی‌های حاج آقا محسن پس از وی در قالب موقوفات مورد بهره‌برداری قرار گرفت. افزون بر روستاهای اطراف اراک، دکان‌ها، کاروان‌سراها و سراهایی در بازار اراک نیز جزء موقوفات او بودند. موقوفات حاج آقا محسن در بخش کزاز شامل روستاهای مهاجران، کزاز، قدمگاه، باغ بر آفتاب، رشان، بازنه، رازان، هفته، دیزیجان، قلعه حصار، عمارت، تاج‌آباد،

باریک موچان، علی‌آباد گوشه، سورانه، سرسختی سفلی، قلعه خسببجان، عنبرته، دربند و باشه می‌شد. همچنین در بخش مرکزی اراک، روستاهای ضامنجان، رباط، خانه‌میران، مرزبجران، سپاه کله، مزرعه بیدرانی، علی‌آباد، ساکی علیا، ساکی سفلی، خرم‌آباد، علیم‌آباد، رباط علیا و رباط سفلی در شمار موقوفات او قرار داشتند (نعیمی و شفیعی، بی‌تا)

باتوجه به تعداد فراوان این املاک و روستاها، گزارش اعتمادالسلطنه مبنی بر حسادت برخی افراد نسبت به جایگاه حاج‌آقا محسن را می‌توان تا حدی موجه دانست. میرزا حسن خان اعتمادالسلطنه، از رجال درباری عصر قاجار، در وصف او می‌نویسد: «حاج‌آقا محسن عراقی که جامع میان منقول و معقول است، در ریاست، ثروت و سایر مزایا بر اقران خود تقدم دارد و از این جهت همواره محسود بوده و خواهد بود» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۹۵) حاج‌آقا محسن مالک تعداد قابل توجهی از روستاها و املاک در شهر اراک و روستاهای اطراف بود. به دلیل تعدد فرزندان ذکور وی، مدیریت این املاک نیازمند تدابیر خاص و ویژه‌ای بود که در برخی موارد موجب نارضایتی و اعتراض رعایا می‌شد. گزارش‌های متعدد حکایت از شکایات رعایا علیه وی به ناصرالدین‌شاه دارد؛ شکایاتی که هرچند به گوش شاه می‌رسید، اما معمولاً با مداخله‌های حکیمانانه و مصلحت‌اندیشانه وی و دربار، رفع و رجوع می‌شد.

وقف‌نامه حاج‌آقا محسن عراقی با دقت شرعی و آگاهی علمی تنظیم شد تا املاک خانوادگی حفظ شده و منافع نسل‌های بعد تأمین گردد و همزمان از بروز اختلافات خانوادگی جلوگیری شود، به طوری که بهره‌مندی از موقوفه مشروط به صلاحیت اخلاقی و دینی خاندان بود و شامل اختصاص املاک برای روشنایی مرآقد، حمایت از علما و طلاب و توسعه آموزش در سلطان‌آباد می‌شد. پس از درگذشت حاج‌آقا محسن، مدیریت موقوفات به فرزندان وی منتقل شد و هر یک خود را متولی املاک می‌دانست، که این امر منجر به کشمکش‌ها و اعتراضات رعایا شد. اسناد و مکاتبات تاریخی نشان می‌دهد که هدف وقف علاوه بر تأمین اقتصادی، ایجاد انسجام خانوادگی و تداوم مالکیت نسل‌های آینده بوده است. با این حال، در عمل، مدیریت موقوفات باعث تنش‌های محلی و منازعات

متعدد شد و نشان داد که تداوم یک ساختار وقفی پیچیده در دوره‌های پس از واقف، چالش‌های خاص خود را دارد.

بحران مالکیت و موقوفات خاندان حاج آقا محسن در اسناد تاریخی

موضوع زمین‌داری در ایران سابقه‌ای بسیار طولانی دارد و مناسبات آن در ادوار تاریخی اشکال مختلفی به خود گرفته است، اما اساس آن همچنان بر مبنای رابطه ارباب - رعیتی استوار بوده است. در برخی دوره‌ها با تضعیف حکومت مرکزی، اربابان یا مالکان اراضی از موقعیت خود سوءاستفاده کرده و زمین‌های گسترده‌ای را تحت عناوین مختلف به تملک خود درمی‌آوردند. در ماجرای حاج آقا محسن نیز، با فوت او، بحران میان رعایا و فرزندان وارد مرحله‌ای پیچیده و دشوار شد. اسناد فراوانی در مراکز اسناد ملی و مجلس شورای ملی موجود است که موید این موضوع بوده و هر کدام می‌تواند موضوع مستقلی برای بررسی باشد. پس از حاج آقا محسن، فرزندان متعدد او هر یک داعیه‌دار و متولی املاک موقوفه او شدند. از معروف‌ترین آنان سید احمد، سید محمود و سید مهدی هستند که نامه‌های اعتراضی اهالی اراک بیشتر متوجه این سه نفر بوده است. در نامه‌ای که فرزندان مرحوم حاج آقا محسن به وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه نوشته‌اند، املاک اوقافی پدرشان به دو بخش تقسیم شده است؛ بخشی متعلق به اولاد ذکور و بخشی مربوط به وقف عام. همچنین شکایت خود را از مأموران اوقاف شهر اراک که مالیات املاک وقف عام را مطالبه کرده‌اند، اعلام داشته‌اند (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی، ۲۷ اسد ۱۳۰۲ شماره سند ۱۷۱۲۷-۰-۲۵۰، ص ۴۱)

در نامه دیگری، فرزندان حاج آقا محسن تصریح کرده‌اند که مرحوم والدشان «برای اینکه اولاد و احفاد او لقمه نانی داشته باشند و نفروشدند، این عنوان را قرار داده و فی‌الحقیقه ملک شخص است که جمعی سادات صغیر و کبیر از آن ارتزاق می‌نمایند» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۰۳، شماره سند ۱۷۱۲۷-۰-۲۵۰ ص ۷). بدین ترتیب، بخش عمده‌ای از املاک تحت عنوان موقوفات صرفاً برای بهره‌برداری اولاد و نوادگان واگذار شده و هدف اصلی حفظ مالکیت خاندان در قالب موقوفات است. در سندی دیگر از وزارت اوقاف به اداره اوقاف عراق اشاره شده است که «موقوفه حاج آقا محسن عراقی به مصارف مقرر و واقف نمی‌رسد و آقای سید احمد موقوفه مزبور را

بین خود و آقا سید محمد تقسیم کرده و نزدیک است که صورت ملکیت به خود بگیرد» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی، ۳ قوس ۱۳۰۲، شماره سند ۰۱۷۱۲۷-۲۵۰-۱۱). رفتار فرزندان حاج آقا محسن با رعایا و مردم نیز این ادعا را بیش از پیش تأیید و تحکیم می‌کند.

بررسی و نقد عملکرد فرزندان حاج آقا محسن در اداره املاک موقوفی و پیامدهای اجتماعی

پس از مرگ حاج آقا محسن، مالکیت املاک موقوفی به فرزندان او منتقل شد؛ هر یک از آنان با شیوه‌ای خاص و در مجموع در تضاد با مردم و رعایا به مدیریت این املاک پرداختند. شکایات مردمی در دوره پس از حاج آقا محسن نه تنها کاهش نیافت، بلکه در دوران فرزندانش شدت بیشتری یافت. پرونده‌های متعددی از اعتراضات مردمی در مجموعه اسناد این خاندان برجای مانده است. نامه‌های بسیاری با عنوان «عموم اهالی عراق» در شکایت از فرزندان حاج آقا محسن و اقدامات آنان وجود دارد. یکی از این اسناد بدین صورت آغاز می‌شود: «قریب سی سال بود که عموم اهالی عراق از دست الواط و اشرار حاج آقا محسن شب‌ها خواب راحت نداشتیم تا در هذمه سینه که مرحوم شد تصور کردیم از ظلم و تطاولات ایشان آسوده شدیم، ولی غافل از اینکه آن وقت حاجی آقا محسن یک نفر بود، حالا ده نفر شده‌اند. حاجی میرزا محمد که در شرارت ارشد مرحوم حاج آقا محسن است، قریب دویست نفر دزد هزاره به شهر آورده و به تمام تفنگ و لورور داده، شب‌وروز میان شهر به جان و مال و ناموس احدی امان نمی‌دهند.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره، ۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۰۱۲۹۰۱۳-۲۹۸-۱۲ پیوست شماره ۱) در همین نامه اشاره شده است که در شهری با جمعیتی حدود چهار هزار نفر، چراغ هیچ‌کسی در شب از ترس خاموش نمی‌شود. همچنین موضوع مهم دیگری که مطرح شده است: تشکیل «انجمن اشراف» توسط حاجی سید محمد که اعضای آن همگی مسلح و آماده فرمان‌برداری از او بوده‌اند. در این نامه از معین‌السلطنه، رئیس عدلیه آن زمان عراق، نیز تقدیر شده که تا اندازه‌ای جلوی اقدامات سید محمد را گرفته است. اما نکته ویژه این نامه، اشاره به تلاش میرزا محمود برای خدشه‌دار کردن چهره رئیس عدلیه است؛ به گونه‌ای که افرادی را برای تظلم‌خواهی علیه وی به تهران فرستاده

است: «از قرار معلوم حالا چند نفر بستگان خود را حاجی میرزا محمد پول داده و به تهران فرستاده که از دست جناب معین‌السلطنه تظلم نمایند؛ اگر چنانچه این وجود محترم هم در عراق نباشد، خدا به فریاد اهالی عراق برسد.» (همان)

در سند و نامه‌ای دیگر که توسط عموم اهالی عراق نوشته شده، ضمن اشاره به ظلم‌های حاج‌آقا محسن و فرزندان، آمده است که مدت چهل سال چنگال آنان به خون یک‌مشت رعیت فقیر عراق آلوده بوده است. در ادامه آمده است: «یک سال است که حاج‌آقا محسن مرحوم شده و گمان می‌کردیم که آسوده شدیم، ولی غافل از اینکه گرفتار ده نفر از اولاد او می‌شویم. از اول محرم تا کنون که قریب دو ماه است چراغ احدی در این ولایت خاموش نشده... جان و مال و ناموس همگی در معرض تلف است.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره ۹، ربیع الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۱۳۰۱۳-۰۲۹۸، ص ۱۷ پیوست شماره ۲) در این نامه آنچه بیش از همه وضعیت ناگوار این مردمان را مشخص می‌کند سطور آخر این نامه است که دادخواهان این گونه مسئولان دولتی و حکومتی را تهدید می‌کنند «یا مقرر فرمایید جان نثاران هم دست و عیال و اطفال خود را گرفته از عراق خارج شویم یا اجاره فرمایید بسفارتخانه انگلیس در عراق متحصن شویم. (همان) در همین نامه، حاج‌آقا محسن به ضبط زورمندانه املاک مردم متهم شده و اقدامات برخاسته از ثروت انباشته خاندان را موجب تهدید مردم به قتل و کشتار می‌داند، بی‌آنکه هیچ‌گونه هراسی از عواقب آن داشته باشند: «مرحوم آقا محسن هشتاد سال ملک و مال مسلمانان را ضبط کرده و قریب چهار کرور مال برای این اولاد باقی گذاشته است. می‌گویند تمام عراق را که بکشیم، قوه دادن خون آنها را داریم.» (همان: ۱۷)

از سوی دیگر، فرزندان حاج‌آقا محسن برای ایجاد شبهه و تضعیف اعتراضات، افراد خاصی را به مناطق مهم کشور مانند تهران و قم می‌فرستادند تا از طریق آنان جلوی دادخواهی رعایا را بگیرند. در همین نامه از عبارت «شعبده‌باز» برای برخی از این افراد استفاده شده است: «حاج سید احمد صد هزار تومان مال تجار و کسبه و رعیت عراقی را برداشته همراه حاج شمس‌الدین و جمعی از نواب خودشان به تهران آورده‌اند تا عریضه‌های فقرا را به‌اشتباه بگذرانند. آقا اسماعیل که یکی از اولاد آن مرحوم است به قم آمده و مشغول شعبده‌بازی است.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه

ملی شماره ۹، ربیع الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۰۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، ص ۱۷) در پایان این نامه، نماینده تجار ممتازالدوله تبریزی ضمن اعتراض به برخی مواضع سیاسی، خطاب به او می‌نویسد: «جناب ممتازالدوله! شما که از وضع عراق و ظلم و استبداد حاج‌آقا محسن اطلاع ندارید، چرا توسط آنها نمایندگی می‌کنید؟ شما از طرف تجار و کالتی دارید، اما از طرف چهارهزار نفر عراقی و کالت ندارید. در قیامت جواب مظلومین را چه خواهید داد؟» (همان)

یکی از سیاست‌های فریب‌آمیز خاندان، شکواییه علیه افرادی بود که از مردم و رعایا دفاع می‌کردند. آن‌ها افرادی را به تهران می‌فرستادند تا علیه اشخاصی مانند معین‌السلطنه، رئیس عدلیه عراق، و محمدرضا بیگلربیگی شکایت کنند و فضای عمومی را علیه خود مسموم سازند. در این نامه در خصوص اقدامات میرزا محمد آمده است: «هر روز به کسان خودشان که به تهران فرستاده‌اند دستور می‌دهند که از دست این دو نفر شکایت کنند.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره ۹، ربیع الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۰۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، ص ۱۷) در این زمینه، در نامه‌ای دیگر نیز این موضوع مطرح شده است. نگارندگان از عنوان «عرضچی‌گری» استفاده کرده و هدف از این اقدامات را ایجاد ابهام در فضای دادخواهان اعلام می‌دارند. آن‌ها فردی را با لقب «شمس‌العلماء» معرفی می‌کنند که همراه با فرزندان حاج‌آقا محسنی شده و آنان را در این مسیر یاری می‌کند، هرچند این فرد پیش‌تر خود از شاکیان فرزندان حاج‌آقا محسنی بوده است. توجه به این اسناد، سخنان نگارندگان را تأیید می‌کند. در میان اسناد، برگه شکایتی از شمس‌العلماء نسبت به ورثه حاج‌آقا محسنی وجود دارد که نامبرده را امام‌جماعت مسجد عرب‌ها معرفی کرده است (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره ۹، ربیع الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۰۱۲۳۳۹-۲۹۸، ص ۲۳، پیوست شماره ۳) اینکه به‌طور قطع بتوان این فرد را با شخصی که در نامه معترضان آمده، یکی دانست، نیازمند بررسی ویژه و دقیق است؛ اما در این نامه تظلم خواهانه آمده است: «چند نفر دیگر که وضعیت آنان برای همه مشخص است و از شرافت و تدین بیزار بوده و هیچ‌گونه احترام به ناموس و ننگ ندارند و قدمی در مسیر انسانیت نگذاشته‌اند و خود را وقف این کار نموده‌اند، از جمله عرضچی‌گری، چند نفر از این اشخاص را با مبالغ ناچیز و دراهم متعدد به تهران فرستاده‌اند تا امر را مشکوک و خون

مسلمانان را پایمال کنند. از جمله آن‌ها شیخ آقا پسر عبدالغنی، قمارباز است که با تزویر لقب شمس‌العلماء گرفته و در سال آینده در تهران از دست حاجی آقا محسنی و اولاد مرحوم وی مظلوم و شاکی بوده است.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره ۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۰۱۲۰۱۳-۲۹۸، ص ۲۳)

در نامه تلگرافی دیگری که از سوی بخش زیادی از تجار به مجلس شورای ملی ارسال شده است نگارندگان مدعی‌اند فرزندان حاج آقا محسن با ایجاد فضای غیرواقعی مسئولان و مقامات شهری را مرعوب و به این وسیله آنان را به طرف خود جلب و جذب می‌نمایند. در این نامه آمده است: «فلان رئیس اداره اگر خواسته باشد که برخلاف میل و اراده آقایان رفتار کند و از حدود وظایف اداری صرف‌نظر نکند آقا مهدی و سایر اجتماع کرده و اسباب‌چینی توسط کاغذها و راپورت های دروغ و اظهارات مجعوله از اداره‌جات دولت شکایت می‌نمایند» (مجلس شورای ملی، ۲۶ دلو ۱۳۰۰، ۴۷-۱۷۶۷۹، ص ۴۷ نمره ثبت ۴۶۳۳ کارتن ۲۳ دوسیه ۴۲)

نامه‌ای با عنوان «عموم رعایای شهر سلطان‌آباد عراق» با همان مضامین و اعتراضات نسبت به اقدامات میرزا محمود نوشته شده است. در این نامه از دولت خواسته شده فردی برای نظارت و ارسال گزارش به شهر سلطان‌آباد فرستاده شود. همچنین اشاره شده است که فرزندان حاج آقا محسن، با تشکیل انجمن ولایتی در این شهر مخالفت کردند: «در این چند روز که از عراق حرکت کرده‌اند، همان الواط و اشراری که در عراق داشته‌اند، همراه چند نفر آخوند از اهالی دهات خودشان بوده‌اند به اسم طلاب عراق برداشته و همراه به قم رفته‌اند و هر روز به اقسام مختلف عریضه‌جات و تلگرافات جعلی عرض می‌نمایند. گاهی از دست حکومت، گاهی از دست امین عدلیه، گاهی از دست مستوفی و بیگلربیگی شکایت می‌کنند.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره ۱۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ شماره سند ۰۱۲۰۱۳-۲۹۸، ص ۲۳) موضوع بسیار قابل تأمل در این نامه، اشاره به قدمت کم شهر سلطان‌آباد و تعدیات طولانی حاج آقا محسن و فرزندانش است. نویسندگان می‌نویسند: «در کدام مذهب است که صدسال نشده، بنای او، چهل سال عموم گرفتار ظلم و تعدیات حاج آقا محسن و اولاد او باشیم؟ آوازه عدالت و مشروطیت در تمام نقاط عالم نشر شده، ولی در عراق نتیجه برعکس است. گویا دو سال است هر چه خواستیم در عراق انجمن ولایتی

تشکیل دهیم، مانع شده‌اند.» (همان: ۱۸) فرزندان حاج آقا محسن، از آنجاکه مشروطیت و انجمن‌های ولایتی را مانع اهداف خود می‌دانستند، از تشکیل آن جلوگیری کردند؛ اما زمانی که مشخص شد مشروطه نیز قادر به تشکیل حکومت قدرتمند داخلی و ایجاد ساختار عدالت‌گستر نیست، به راحتی اقدامات خود در سلطان‌آباد اراک را از سر گرفتند. درحالی‌که با وجود همه این شکایات، هیچ نتیجه قابل ملاحظه‌ای به دست نیامد.

اعتراضات طلاب مدرسه سپهداری اراک به مدیریت موقوفات حاج آقا محسن و

فرزندانش

موقوفات حاج آقا محسن و اداره آنها توسط فرزندان وی تنها موجب نارضایتی و شکایت گروهی از مردم عادی و رعایا نشده است، بلکه طلاب مدرسه سپهداری اراک، تحت عنوان «اتحادیه طلاب مدرسه سپهداری»، نیز نسبت به این موضوع اعتراض کرده‌اند. نحوه مدیریت حاج سید احمد باعث خشم و نارضایتی شدید روحانیون و طلاب این حوزه شده است. در این راستا، نامه‌ای از سوی طلاب مدرسه سپهداری به آقای تقی‌زاده، نایب‌رئیس مجلس، نگارش یافته است. در این نامه ضمن اعتراض به رفتارهای فرزند حاج آقا محسن، از مجلس درخواست شده در صورت عدم رسیدگی به شکایت آنها، اقدامات جدی‌تری انجام دهد. طلاب در این نامه اظهار می‌کنند که نامه‌های آنان به‌ویژه به ادارات معارف و اوقاف ارسال شده و به ثبت رسیده؛ اما تاکنون هیچ اقدام مؤثری انجام نشده است. در بخشی از این نامه آمده است: «مع‌التأسف به علت معلوم که قدرت به تصریح آن نداریم و غیر معلوم تعبیر می‌کنیم ریاست کل اوقاف تلگرافیده‌اند که ابداً دخالت در موقوفات متصرفی حاج سید احمد ننمایند. تظلمات یک‌ساله ما بیچارگان هدررفت و زحمات نماینده دولت عقیم ماند.» (مجلس شورای ملی ۸۲۶۱۰، ص ۱، ج ۲۶: جزء ۱۱۸ شماره ثبت: ۱۸۷۸۵ پیوست شماره ۴) طلاب این اتحادیه، سید احمد، فرزند حاج آقا محسنی، را به سوءاستفاده و حیف و میل موقوفات متهم می‌کنند و از مجلس درخواست دارند تا مانع از ادامه اقدامات نادرست وی شود. در بخش دیگری از نامه آمده است: «اقلاً شما دیگر بر قدرت هوس‌رانی آنان نیفزایید و انفعلاً که عواید سالیانه

متصرفی آقای سید احمد بالغ بر بیست هزار تومان است، ماهی سی و چهل تومان پول روشنایی که به ما طلاب می‌دادند، به واسطه تلگراف رئیس کل موقوف و به‌علاوه توقف ما در مدرسه بلکه در شهر سلطان‌آباد تهدید می‌شود.» (همان) در پایان این نامه، طلاب اتحادیه مجلس را تهدید می‌کنند که اگر به شکایت آنها رسیدگی نشود، اعتراض خود را به سطح جهانی خواهند رساند و برخی اسرار مربوط به مقامات دولتی و ارتباط آنها با فرزندان حاج‌آقا محسن و اقدامات سید احمد را به‌صورت علنی افشا خواهند کرد. برای پیگیری این موضوع، شیخ علی سنجانی از طرف آنها معرفی شده است. اتحادیه طلاب مدرسه سپهداری در خاتمه نامه خود می‌نویسد: «در خاتمه از بابت بیچارگی تذکر می‌دهیم که پس از این استغاثه‌ها چنانچه اثری به مقاصد حقه ما نشود، در دنیای روشن این تیرگی و وجدان‌کشی این رشته از تشکیلات مملکت را به فریاد بلند به عالمیان می‌رسانیم و نوشتجات خصوصی که از بعض کرسی‌نشینان مجلس در خطاب به آقا سید احمد نوشته شده، به همراه تلگرافات ناسخ رئیس کل اوقاف در دست است که هر کدام از آنها کفایت یک دنیا فضاحت و رسوایی را دارند.» (همان)

موضوع موقوفات فرزندان حاج‌آقا محسن محدود به موارد یادشده نبوده و نامه‌های متعددی از روستاهای مختلف در اعتراض به آنها به حکومت مرکزی یا مجلس ارسال شده است؛ اما بررسی نتیجه این اقدامات نیازمند توجه و تحقیق بیشتری است. آنچه در این میان اهمیت دارد، توجه به برخی بخش‌های این نامه است که به‌وضوح نشان‌دهنده ارتباطات خاص و غیرمعمول خاندان محسنی با مأموران حکومتی و دولتی است؛ به‌گونه‌ای که طلاب مورد اشاره جسارت و شجاعت لازم را یافته‌اند تا به بازگشایی و افشای این اسرار بپردازند. همچنین در بخشی دیگر از نامه، نویسندگان با تعبیر «علت معلوم که قدرت به‌صراحت آن نداریم»، بسیاری از روابط پنهانی را به‌نوعی بازگو کرده‌اند.

موارد بسیاری از شکایت‌های مردم نسبت به خاندان محسنی وجود دارد که پرداختن به آنها، ماهیت ظالمانه این خاندان را آشکار می‌سازد. به‌عنوان نمونه، می‌توان به دادخواهی رعایای شهر در خصوص اقدام آقا سید احمد در تغییر مسیر آب اشاره کرد؛ اقدامی که منجر به انتقال آب متعلق به رعایای سلطان‌آباد به ملک شخصی او در روستای مرزیجران شد. در متن این شکایت آمده

است: «دو روز قبل، عموم رعایای شهر در عدلیه عراق متظلم شدند که جناب حاج سید احمد، پسر مرحوم حاج آقا محسن، آب خالصه ما را می‌خواهد به مرزبجران، ملک خودش که واقع در یک فرسخی شهر است، ببرد. از طرف عدلیه برای ممانعت، مأموری فرستاده شد.» (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی شماره شعبان ۱۳۲۷ شماره سند ۱۲۰۱۳-۰۲۹۸، ص ۴۰)

تعدیات وراثت حاج آقا محسن محدود به فرزندان ایشان نگردید، بلکه نوادگان وی نیز این رویه ناصواب را ادامه دادند؛ به گونه‌ای که نامه‌ای شکایت‌آمیز و دادخواهانه از سوی رعایای روستاهای خیرآباد و مالک آباد در خصوص سوءرفتار حاج آقا بزرگ و آقا عبدالله نسبت به املاک آن مناطق و تصرف بخشی از اراضی موروثی آنان توسط دو نوه حاج آقا محسن، به ثبت رسیده است. این امر بیانگر عدم تغییر مناسبات زمین‌داری در اراک و به‌طور کلی در کشور است (مجلس شورای ملی، ۱۳۰۶، شماره سند ۱۱۸۰۴۵، ص ۲؛ شماره ثبت: ۱۱۲۴۸، جلد ۲۶، جزوه ۶۵ پیوست شماره ۵)

از این نوع شکایات علیه خاندان محسنی در اسناد آن دوره فراوان است؛ اما آنچه اهمیت دارد، این است که آیا تظلم‌خواهی این افراد از فرزندان حاج آقا محسنی به نتیجه‌ای مطلوب رسید یا خیر؟ بر اساس اسناد موجود، به نظر می‌رسد دولت مرکزی اقدام مؤثری انجام نداده و موضوع صرفاً به تبادل مکاتبات میان مقامات و ادارات حکومتی محدود شده است. در یکی از این اسناد که از وزارت عدلیه خطاب به متظلمین اهالی سلطان‌آباد صادر شده، از آنان خواسته شده است در صورت داشتن مطالب قابل قبول، وکیلی تعیین نمایند. (سند سازمان و اسناد و کتابخانه ملی، بی تا شماره سند ۲۹۸-۱۳-۱۲۹۰، ص ۳۵) زیرا فرزندان حاج آقا محسن در تهران دارای وکیل ثابت بودند و با ارتباطات نزدیک با مقامات حکومتی، در دفاع از رفتار خود دعاوی حقوقی مطرح می‌کردند که نهایتاً به پایان پرونده می‌انجامید.

بدون شک، با تضعیف حکومت مرکزی در دوران پس از مشروطه، راه برای افرادی چون فرزندان حاج آقا محسن هموارتر شد. آنان با ایجاد هیاهو و جنجال، تلاش داشتند دعاوی شاکیان را کم‌اهمیت جلوه داده و در نامه‌های ارسالی به ادارات دولتی، همواره از بی‌ثمر بودن شکایات و عدم توجه مسئولان حکومتی سخن گفته‌اند. اما نکته اساسی که اقدامات رعایا و روستاییان را ناکام

گذاشت، نوع نگرش نمایندگان مجلس شورای ملی به مناسبات ارباب‌ورعیتی بود. بسیاری از نمایندگان خود مالک زمین‌های گسترده بودند و هرگونه تغییر در این مناسبات را مخالف قانون شرع می‌دانستند و علاقه‌ای به رسیدگی به این موضوع نداشتند؛ حتی جایگزینی برای این ساختار در ذهن آنان شکل نگرفته بود. از این رو، «تعداد کمی از نمایندگان به مسئله ارضی توجه نشان دادند و تعداد کمتری از رعایا حمایت کردند. کسانی که فشار مالیات بر روستاییان را نادرست می‌دانستند، طرحی برای کاهش مالیات‌ها ارائه نکردند. هرگاه شکایتی از ارباب‌ها یا حاکمان به مجلس می‌رسید، گفته می‌شد دهقانان از پرداخت سهم زمین‌دار خودداری می‌کنند؛ نمایندگان به حمایت از مالکان پرداختند و حتی اجازه ندادند انجمن‌های روستایی شکل گیرد و دستور به انحلال آن‌ها صادر کردند» (یزدانی، ۱۴۰۱: ۱۹۷) لذا با وجود گذشت مدت‌زمان قابل‌توجهی از این وقایع، هنوز تحقیق جامع و بی‌طرفانه‌ای در این زمینه به نگارش درنیامده و نویسندگان غالباً تعریف و تمجید از حاج‌آقا محسن و فرزندان و احفادش را بر حقایق و واقعیت‌ها ترجیح داده‌اند.

نتایج پژوهش

پژوهش حاضر با تمرکز بر نقش حاج‌آقا محسن عراقی و خاندان محسنی در اراک عصر قاجار نشان داد که موقوفات و املاک گسترده این خاندان علاوه بر کارکرد اقتصادی، به‌مثابه ابزار مشروعیت‌بخش سیاسی و پایگاه تثبیت نفوذ اجتماعی عمل می‌کرد. تحلیل اسناد ملی ایران، مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی و منابع آرشیوی دیگر نشان داد که خاندان محسنی با پیوند مستمر با ساختارهای حکومتی و اتکا بر جایگاه مذهبی و مالکیتی، شبکه‌ای پایدار از قدرت محلی ایجاد کرده بودند که علی‌رغم اعتراضات و شکایات رعیت، تا پایان دوره ناصری و پس از انقلاب مشروطه توانستند جایگاه خود را حفظ کنند. مال جامع علوم انسانی

تحقیقات تاریخی نشان داد که انقلاب مشروطه، هرچند افق‌هایی برای اصلاح مناسبات ارباب - رعیتی و نظام وقف گشود، در عمل تغییر بنیادینی در مدیریت موقوفات یا ساختار قدرت محلی ایجاد نکرد. ضعف نهادی مجلس شورای ملی، نفوذ مستمر نخبگان زمین‌دار و استمرار سنت‌های مذهبی و اقتصادی از مهم‌ترین عوامل مقاومت ساختار سنتی قدرت در برابر اصلاحات بودند؛

بنابراین، تجربه خاندان محسنی نشان می‌دهد که مشروطه‌خواهی در مواجهه با ساختارهای دیرپای قدرت محلی بیشتر به بازتعریف و بازتولید مناسبات پیشین انجامید تا به دگرگونی واقعی. از منظر نظری، این پژوهش اهمیت تاریخ محلی را در فهم فرایندهای کلان اجتماعی، اقتصادی و سیاسی برجسته می‌کند و نمونه خاندان محسنی نمایانگر تعامل دین، مالکیت زمین و قدرت محلی است. یافته‌ها می‌توانند راهگشای مطالعات آینده درباره مالکیت زمین، اقتصاد سیاسی اوقاف و نقش نخبگان محلی در بازتولید قدرت باشند و دیدگاهی انتقادی نسبت به محدودیت‌ها و چالش‌های نهادهای نوظهور مشروطه در سراسر ایران ارائه دهند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مطالعات

کتاب‌ها:

- اعتماد السلطنه، م.ح. (۱۳۷۴). «المآثر و الاثار» (جلد ۱). تهران: نشر اساطیر.
- اعتماد السلطنه، م.ح. (۱۳۷۷). «روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه». تهران: نشر امیر کبیر.
- افشار، ا. (۱۳۸۶). «نامه‌های مشروطیت و مهاجرت (از رجال سیاسی و بزرگان محلی به سید حسن تقی زاده) (سال‌های ۱۳۲۵ ه.ق به بعد)». تهران: قطره
- بیات، ف.، و بیات، ش. (۱۴۰۲). «شرح جامع قانون مدنی» (صص. ۵۵-۹۱). تهران: انتشارات ارشد.
- خاکباز، ع.ا. (۱۳۷۱). «خاندان محسنی اراکی (شرح احوال و زندگی مرحوم آیه العظمی حاجی آقا محسن عراقی)». تهران: ناشر مؤلف.
- خسروشاهی، ه. (۱۳۷۹). «سید جمال‌الدین حسینی اسدآبادی (استاد سیاسی و تاریخی)». تهران: مرکز بررسی‌های اسلامی.
- صفایی، ا. (۲۵۳۵). «اسناد مشروطه دوران قاجاریه». تهران: نشر بابک.
- فاروق خرابی. (۱۳۸۶). «انجمن‌های عصر مشروطه». تهران: مؤسسه تحقیقات علوم انسانی.
- فوریه. (بدون تاریخ). «سه سال در دربار ایران». تهران: دنیای کتاب.
- کاساکوفسکی. (۲۵۳۵). «خاطرات کلنل کاساکوفسکی» (عباسقلی جلی، مترجم). تهران: چاپخانه کاویان.
- کلانتری باغمیشه‌ای، م.ا.خ. (۱۳۷۷). «روزنامه خاطرات شرف‌الدوله (۱۳۲۴-۱۳۲۷ ه.ق)» (یحیی ذکاء، پژوهشگر). تهران: فکر روز.
- کسروی تبریزی، ا. (۲۳۸۱). «تاریخ مشروطه ایران». تهران: امیر کبیر.
- ناصرالدین‌شاه قاجار. (۱۳۶۲). «سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ایران)». تهران: نشر تیراژه.
- ناظم‌الاسلام کرمانی. (۱۳۸۴). «تاریخ بیداری ایرانیان» (جلد ۳). تهران: انتشارات امیر کبیر.
- نعیمی، د. (۱۳۸۵). «افتخار آفرینان استان مرکزی» (جلد ۲). قم: کومه.
- نعیمی، د و شفیعی، م.س. (بدون تاریخ). «اسوه واقفان (آیت‌الله حاج آقا محسن اراکی)». قم: نشر اسوه.
- ظهیرالدوله. (۱۳۶۷). «خاطرات و اسناد ظهیرالدوله» (ایرج افشار، پژوهشگر). تهران: انتشارات زرین.

- یزدانی، س. (۱۳۸۶). «صور اسرافیل نامه آزادی». تهران: نشر نی.
- یزدانی، س. (۱۴۰۱). «روستاییان و مشروطیت ایران». تهران: نشر ماهی.
- یزدانی، س. (۱۴۰۲). «ترورهای سیاسی در ایران (۱۲۸۶-۱۲۹۶)». تهران: نشر مد.

اسناد:

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۳ قوس ۱۳۰۲). تقسیم عواید موقوفه کزاز بین حاج سید احمد و حاج سید محمود \ {سند شماره ۲۲۲۷، شماره ثبت ۱۷۱۲۷-۲۵۰، صفحه ۱۱}
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۲۷ اسد ۱۳۰۲). مراسله خاندان محسنی به وزیر معارف در مورد موقوفات حاج آقا محسن \ {سند شماره ۱۷۱۲۷-۲۵۰، صفحه ۴۱}.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۹ جمادی الاولی ۱۳۲۶). برگه عرضحال شمس العلماء به وزارت عدلیه در خصوص ورثه حاج آقا محسن عراقی \ {سند شماره ۱۲۳۳۲۹-۲۹۸، صفحه ۱}
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۶ ربیع الاول ۱۳۲۶). شکایت عموم اهالی عراق از خاندان محسنی به خصوص حاجی میرزا محمود و تشکیل انجمن اشراف \ {سند شماره ۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، صفحه ۱۲}
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۹ ربیع الاول ۱۳۲۶). عریضه عموم اهالی عراق از شکایت از ورثه حاج آقا محسن و تهدید به تحسن در سفارت انگلستان \ {سند شماره ۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، صفحه ۱۷}.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۱۶ ربیع الاول ۱۳۲۶). عریضه شکایت اهالی عراق از فرزندان حاج آقا محسن و ممانعت آنان از تشکیل انجمن ولایتی و ارسال عریضه جات جعلی \ {سند شماره ۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، صفحه ۲۳}.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۶ ربیع الاول ۱۳۲۶). عریضه شکایت از فرزندان حاج آقا محسنی و فرستادن شمس العلماء از سوی ورثه حاج آقا محسن به تهران جهت مشتمه سازی شکایات رعایا \ {سند شماره ۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، صفحه ۳۶}
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (شعبان ۱۳۲۷). تغییر مسیر آب توسط حاج سید احمد از سلطان آباد به ملک شخصی در روستای مرزیجران \ {سند شماره ۱۲۹۰۱۳-۲۹۸، صفحه ۴۰}
- مجلس شورای ملی. (۱۳۰۶). عرضحال رعایای مالک آباد و خیر آباد از حاجی آقا بزرگ و آقا عبدالله، نوادگان حاج آقا محسن \ {شماره ثبت ۱۱۲۴۸، سند شماره ۱۱۸۰۴۵}

مجلس شورای ملی. (۱۶ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷). اتحادیه طلاب مدرسه سپهدار عراق از سوء رفتار حاج سید احمد و حیف و میل عواید موقوفات \ {شماره ثبت ۸۲۶۱۰، سند شماره ۱۸۷۸۵} سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (۱۳۰۳). تلگراف از سوی وراث حاج آقا محسن در خصوص موقوفاتش \ {سند شماره ۱۷۱۲۷-۲۵۰، صفحه ۷} سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (بی تا). شکایت از آقا سید محمد و تعیین وکیل برای رسیدگی در طهران \ {شماره سند ۱۳۰۱۳-۲۹۸، صفحه ۳۵} مجلس شورای ملی. (۲۶ دلو ۱۳۰۰). شکایت تعداد زیادی از تجار عراق از ورثه حاج آقا محسن \ {سند شماره ۱۷۶۷۹-۴۷ ص ۶، نمره ثبت ۴۶۳۳ کارتن ۲۳ دوسیه ۴۲}

مجله‌ها و روزنامه‌ها:

روزنامه حبل‌المتین. (۱۳۲۵ رجب المرجب). بچه نازادن به از شش ماه افکندن جنین. شماره صفحه ۱۵.

روزنامه حبل‌المتین. (۱۳۲۵ رجب المرجب). در ماده یاغیان شورای اسلامی به جمیع بلاد. شماره صفحه ۱۸.

روزنامه حبل‌المتین. (۱۳۲۵ رجب المرجب). هر دم از این باغ بری می‌رسد. شماره صفحه ۹.

روزنامه حبل‌المتین. (۱۳۲۵ رجب المرجب). شماره صفحه ۲۴.

روزنامه حبل‌المتین. (۱۳۲۵ رجب المرجب). شماره صفحه ۶.

روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی ایران. (۱۳۲۵ خرداد ۲۰-۲۹). صورت مذاکرات مجلس شورای ملی (صص. ۱۵۲-۱۵۹)

روزنامه صوراسرافیل. (۱۳۲۵ جمادی‌الاولی ۱۵). نطق جناب ملک المتکلمین. شماره صفحه ۶.

تاج‌آبادی، ر، و فراهانی، م. (۱۳۹۸). فضائل اخلاقی و علمی آیت‌الله حاج آقا محسن عراقی از دیدگاه بزرگان و فقهای شیعه. «فصلنامه علمی و تخصصی رهیافت فرهنگی دینی» (سال دوم شماره هشتم).

مولایی، م، و ایبک‌آبادی، ف. (۱۴۰۰). «واکاوی وقف‌نامه حاج آقا محسن اراکی (اراک) بر اساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف. نشریه میراث جاویدان»، (۱۱۵).

سایت اینترنتی:

دفاع پرس. (۱۳۷۹، ۲۴ آبان). «اراک مادر حوزه علمیه است». بازیابی از

<https://defapress.ir/fa/news/318765>](<https://defapress.ir/fa/news/>
[318765](https://defapress.ir/fa/news/318765))

